مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال سوم، شماره‌ی دهم، زمستان ۱۳۹۰، صص ۱۵۶ـ۱۳۳

تأثیر وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص؛ بر میزان همراهی آنان در غزوات

علی‌محمد ولوی،* خدیجه سهراب‌زاده**

چکیده

این پژوهش به بررسی چگونگی رفتار اصحاب شاخص حاضر در غزوات پرداخته است. تعدد جنگ‌های دوران اقامت پیامبر اکرم صلی‌الله علیه در مدینه و گزارش‌های تاریخی مربوط به آن، زمینه‌ی مناسبی برای بررسی میزان همراهی اصحاب و دسته‌بندی آن‌ها را فراهم کرده است. با توجه به این‌که عامل اقتصادی تأثیر شایان توجهی در عملکرد افراد دارد، در مقاله‌ی حاضر همبستگی میان این عامل و میزان همراهی اصحاب در غزوات مورد بررسی قرار گرفته است.

این تحقیق با روش کمی و مبتنی بر اسلوب فراوانی سنجی و سنخ‌شناسی انجام، و داده‌های تحقیق در قالب جداول و نمودارهایی ارائه شده است. بر این اساس با الهام از برخی الگوهای سنخ‌شناسی جدید، به بررسی فراوانی اصحاب در یکی از پنج سنخ همراه کامل، همراه حداکثری، نیمه همراه، همراه حداقلی و غیرهمراه پرداخته شده است.

بر اساس نتایج به دست آمده، رابطه‌ی معناداری میان میزان همراهی اصحاب در غزوات و وضعیت اقتصادی آن‌ها وجود دارد. بالاترین درصد میزان حضور افراد در سنخ‌های اول و دوم، مربوط به اقشار متوسط اقتصادی است و پس از آن اقشار بالای اقتصادی قرار دارند. اما در سنخ‌هایی که به عدم همراهی گرایش دارند، نسبت فراوانی میان اقشار بالای اقتصادی در مقایسه با دو دسته‌ی دیگر، افزایش چشمگیری دارد.

واژه‌های کلیدی: سنخ‌شناسی رفتاری، اطاعت‌پذیری از رسول خدا صلی‌الله علیه، مشارکت مؤثر و مشارکت غیر مؤثر، اقشار اقتصادی.

---

* استاد دانشگاه الزهرا (س). (v.am144@yahoo.com)
** کارشناس ارشد تاریخ دانشگاه الزهرا (س). (sohrabzade@gmail.com)
تاریخ دریافت: ۹۱/۰۸/۱۵ ـ تاریخ تأیید: ۹۱/۱۱/۰۳

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

مقدمه[۱]

پس از هجرت پیامبر اکرم صلی‌الله علیه به مدینه و تأسیس حکومت اسلامی در آن شهر، برای بقا و پیشرفت اسلام و ایستادگی آن در برابر شرک و توطئه ی مشرکان، امر «جهاد» به عنوان یکی از مهم‌ترین واجبات تشریع و حضور و همراهی در غزوات بر همه‌ی مسلمانان الزامی شد. کثرت جنگ‌ها و فعالیت‌های نظامی در آن دوران، سبب می‌شود تا غزوات به عنوان زمینه‌ای حساس جهت بررسی میزان همراهی اصحاب مورد توجه قرار گیرد. تحقیق حاضر در پی بررسی تأثیر پایگاه اقتصادی اصحاب شاخص بر چگونگی مشارکت آنان در غزوات و ایجاد همبستگی میان این دو متغیر است. قرآن کریم، پیامبر اکرم صلی‌الله علیه را نیکوترین الگو برای بشریّت و سیره‌ی او را بهترین راه سعادت معرفی کرده است. تأکید این کتاب در فرمان بری مسلمانان از رسول خدا صلی‌الله علیه سبب تعیین این موضوع به عنوان مهم‌ترین شاخصه در بررسی چگونگی رفتار اصحاب شده است. افزون بر بحث اطاعت‌پذیری، کیفیت حضور اصحاب در فعالیت‌های نظامی و میزان فعالیت و مشارکت آنان در معرکه‌های جنگی، عامل دیگری در تعیین وضعیت همراهی آنان در غزوات در نظر گرفته شده است.

جامعه‌ی آماری ۱۲۴ نفره‌ی مورد بررسی در این تحقیق دربرگیرنده‌ی آن گروه از اصحابی است که در عصر پیامبر صلی‌الله علیه و یا بعد از آن، به نوعی از شاخصیت برخوردار بودند. نزدیکی به رسول خدا صلی‌الله علیه، اشتهار، تأثیرگذاری (مثبت یا منفی) در فعالیت‌های نظامی و تحولات سیاسی جامعه، حضور مؤثر در عرصه‌های مختلف و... از عوامل مهم در تعیین صحابی شاخص در نظر گرفته شده است. بنابراین شخصیت‌های شاخص شرکت‌کننده در غزوات، اکثریت قاطع کسانی هستند که نقش فرهنگی، سیاسی و نظامی بارزی در جامعه ایفا کردند. با حضور برخی از زنان صحابه در غزوات و رو در رویی مستقیم برخی از آنان با دشمن، به‌رغم عدم تکلیف جهاد بر زنان، همکاری‌های آنان در بسیاری موارد با

---

۱. لازم به ذکر است که این مقاله حاصل پژوهش گسترده‌ای است که امکان ارائه همه شواهد و مدارک پژوهش در این مقاله وجود ندارد. علاقه‌مندان می‌توانند جهت اطلاع بیشتر از شواهد و مدارک به نشانی زیر مراجعه کنند:

خدیجه سهراب‌زاده، *«سنخ‌شناسی رفتاری صحابه‌ی شاخص حاضر در غزوات با تکیه بر الگوی سنخ‌شناختی قرآن»*، به راهنمایی دکتر علیمحمد ولوی، پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد، دانشکده‌ی ادبیات، زبان‌ها و تاریخ، دانشگاه الزهرا(س)، ۱۳۸۹.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

شاخصه‌های مورد نظر قابلیت انطباق نیافته و از همین رو از نوع‌شناسی عملکرد زنان حاضر در غزوات صرف نظر شده است.

لازم به تأکید است که منظور از همراهی در این تحقیق، همراهی و مشارکت در غزوات است و هدف تحقیق، به هیچ وجه ارزش‌گذاری و قضاوت نسبت به رفتار اصحاب و کلیت آنان نیست؛ بلکه چنانچه پیشتر ذکر شد، به سبب این‌که بخش عمده‌ای از حیات اصحاب در کنار رسول خدا صلی‌الله علیه، به حضور آنان در غزوات سپری شد، در حد امکان کوشیده شده به مطالعه و عملکرد نظامی اصحاب و همراهی آنان در غزوات پرداخته شود.

این تحقیق با رویکرد توصیفی و با الگوبرداری از شیوه‌های سنخ‌شناسانه بر مبنای عملکرد اصحاب حاضر در غزوات، به دسته‌بندی آنان پرداخته است. سنخ شناسی از مباحثی است که امروزه مورد توجه محققان بسیاری قرار گرفته است؛ سنخ[1] به طبقه‌ای از افراد گفته می‌شود که در چند صفت مهم؛ همانند و مشترکند و سنخ‌شناسی[2] به معنای مطالعه و طبقه‌بندی منظم و نظام‌مند افراد براساس وجه مشترک آنان است.[3] این شیوه که ریشه در نظام رده‌بندی[4] زیست‌شناسان دارد، به عنوان یکی از راه‌های مطالعه‌ی روش‌مند در مطالعات اجتماعی، مورد توجه بسیاری از عالمان حوزه‌ی علوم اجتماعی است. وبر، دورکیم، پارسونز، مرتون، هانس گرث و سی. رایت میلز از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان معاصر در این امر می‌باشند؛ هریک از آن‌ها بر اساس مبنا و چارچوب خاص و با ارائه‌ی شاخصه‌هایی به مطالعه‌ی گونه‌های اجتماعی پرداخته‌اند.

وبر با ارائه‌ی یک مدل سنخ‌شناسانه از کنش‌های جهت‌دار انسان، آن را به چهار سنخ: کنش معطوف به ارزش، کنش معطوف به احساس، کنش معطوف به سنت و کنش معطوف به عقلانیت تقسیم کرده است.[5] نوع‌شناسی مرتون، یک نوع‌شناسی از تعصب قومی است که از تقابل نگرش‌ها و رفتار نسبت به گروه‌های قومی ایجاد شده است. این نوع‌شناسی چهار نوع از اختلاط، تعصب و تبعیض را نشان می‌دهد: ۱ـ آزاداندیش و مساوات‌طلب در همه‌ی

1. Type
2. Typology/ Taxonomy
3. Abercrombie, S. Nicholas, s. ,Hill and B.S, Turner, (1994), *The penguin Dictionary of sociology*, London, p.433
4. Taxonomy
۵. ماکس وبر، (۱۳۷۴)، *اقتصاد و جامعه*، ترجمه عباس منوچهری، مهرداد ترابی نژاد و مصطفی عماد زاده، تهران: مولی، ص۲۰.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

شـرایط ۲ــ آزادانـدیش و مسـاوات‌طلـب در شـرایط مناسـب ۳ــ غیـر آزادانـدیش و غیرمساوات‌طلب در موارد مناسب ۴ـ غیر آزاداندیش و غیرمساوات‌طلب در همه‌ی شرایط و موارد.[۱]

هانس گرث و سی. رایت میلـز، دو عـالم حـوزه‌ی روانشناسـی اجتمـاعی، در بحـث جهت‌گیری کنترل‌های اجتماعی، چهار سنخ ارائه کرده‌اند. سنخ اول: سنخی است که هنجار معینی را تأیید می‌کند و در رفتار خویش نسبت به آن وفادار است. سنخ دوم: سنخی است که ظاهراً خود را با موازین تطبیق می‌دهد و در خلوت وجه مشترکی با آن‌ها ندارند. سـنخ سوم: مبین سنخی است که در لفظ، پایبند قواعد است، امـا در عمـل از آن طفـره مـی‌رود. سنخ چهارم: نه در قول و نه عمل پایبندی ندارد.[۲] سـنخ‌شناسـی در علـم تـاریخ بـه ویـژه موضوعاتی که نیازمند تبیین است، در وهله‌ی اول باعث نوعی مهندسی اطلاعات و داده‌هـا شده و آنگاه می‌تواند کمک بایسته‌ای به تحلیل داده‌ها و تبیین امر یا حادثه‌ی تاریخی کند. بررسی زندگی اصحاب با استفاده از این شیوه، سبب شناخت بهتر وضعیت آنان است.

لازم به توضیح است این رویکرد به وجه بارزی در سور مختلـف قـرآن مجیـد مطـرح است، به نحوی که با ژرفانگری قابل تعمقی نسبت به سنخ‌شناسی مجموعه‌های مختلف و از جمله اصحاب پیامبر صلی‌الله علیه اقدام شده است، اما با توجه به این‌که در سنخ‌شناسـی قـرآن، نیات افراد هم به عنوان عنصری محوری در نظر گرفته شـده اسـت، و از آنجـا کـه امکـان شواهد مربوط به این موضوع در تاریخ وجود نـدارد، بایـد از ادبیـاتی متفـاوت از ادبیـات قرآنی استفاده کرد. از این‌رو، با الهام از سـنخ‌شناسـی‌هـای دقیـق قرآنـی و بهـره‌گیـری از الگوهای مطرح امروز، الگوی جدیدی برای سنخ شناسی اصحاب پیامبر صلی‌الله علیه ارائه شـده است که براساس آن اصحاب پیامبر صلی‌الله علیه بر مبنای چگونگی عملکرد آنها در غزوات، در ۵ سنخ: ۱ـ همراه کامل ۲ـ همراه حداکثری ۳ـ نیمه همراه ۴ـ همراه حداقلی ۵ـ غیرهمـراه دسته‌بندی شده‌اند. هر یک از این سنخ‌ها، طیفـی از صـحابه را در برمـی‌گیـرد کـه از نظـر

---

۱. چارلرز گروثرز، (۱۳۷۸)، *جامعه شناسی مرتون*، ترجمه زهره کسایی، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی، صص ۱۵۱ـ۱۴۷.

۲. هانس گرث و سی. رایت میلـز، (۱۳۸۰)، *مـنش فـرد و سـاختار اجتمـاعی (روان شناسـی نهادهـای اجتماعی)*، ترجمه اکبر افسری، تهران: آگه، ص۲۸۶.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

عملکرد تفاوت‌هایی میان آن‌ها وجود دارد، اما براساس اشتراکاتی، در یک سنخ قرار داده شده‌اند. پس از بررسی فراوانی اصحاب در هریک از سنخ‌ها، به بررسی همبستگی میان میزان همراهی و متغیر وضعیت اقتصادی پرداخته می‌شود. اگر چه نتایج حاصل از این سنخ‌شناسی، در قالب اعداد و ارقام ارائه می‌گردد، اما تبیین و تحلیل این آمار، مبین حقایقی در حوزه مورد مطالعه خواهد بود. پرسش اساسی پژوهش حاضر این است که بسامد متغیر وضعیت اقتصادی در هریک از سنخ‌های مورد نظر چگونه است؟

بررسی فراوانی اصحاب در هریک از سنخ‌های مورد بررسی

در این بخش بر اساس نوع همراهی اصحاب پیامبر صلی‌الله علیه در جنگ‌ها، به سنخ‌شناسی و دسته‌بندی آن‌ها پرداخته و فراوانی آنان در این‌گونه‌ها مشخص می‌شود. قبل از انجام سنخ‌شناسی، ضرورت شاخصه‌گذاری هریک از سنخ‌ها بر مبنای گزارش‌های تاریخی مربوط به کیفیت حضور اصحاب در غزوات امری اجتناب‌ناپذیر است. در تعیین شاخصه‌های مربوط به هر سنخ با توجه به مراحل قبل، حین و بعد از جنگ، چنین محورهایی قابل طرح است:

الف) مسئولیت‌پذیری و اطاعت از فرماندهی: چنانچه پیشتر اشاره شد این موضوع، اصلی‌ترین شاخصه در تعیین میزان همراهی اصحاب در نظر گرفته شده است. اطاعت از رسول خدا صلی‌الله علیه در مقام فرمانده سپاه و نقش مهمی که این امر در پیروزی مسلمانان در برابر دشمن دارد، در هر سه مرحله‌ی جنگی قابل بررسی است. شجاعت و رشادت آنگاه که با روحیه‌ی تسلیم و فرمانبری فرد همراه شود، عاملی با اهمیت در همراهی با پیامبر صلی‌الله علیه تلقی می‌گردد.

ب) میزان حضور مؤثر در معرکه‌ی جنگ: این امر در پیروزی مسلمانان در مبارزه اهمیت بسیار دارد. روحیه‌ی جنگاوری و شهادت‌طلبی که بدون آن، امکان غلبه بر دشمن وجود ندارد و اقداماتی نظیر: کشتن، مجروح کردن یا جراحت دیدن، شهادت، انجام مأموریت‌های نظامی، نگهبانی، تعقیب دشمن و... میزان حضور مؤثر فرد در جنگ را نشان می‌دهد.

ج) از دیگر عوامل مؤثر در تعیین همراهی و مشارکت اصحاب، پشتیبانی‌های مالی و تدارکاتی و به عبارت دیگر همکاری در تهیه‌ی ساز و برگ نظامی و تجهیز عِدّه و عُدّه‌ی سپاه، شامل مواردی مانند همراه بردن اسب، زره، شمشیر، کمک به تأمین نیروی انسانی و

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

اموری از این قبیل است. باید توجه داشت که در این دوره، حضور فرد در غزوات، مستلزم فراهم ساختن لوازم جنگی از سوی خود او بوده و در نتیجه هر رزمنده‌ای با شرکت در جنگ، به نحوی در تهیه‌ی عُدّه نیز مشارکت می‌کرد، اما به سبب پایین بودن سطح درآمد مسلمانان در آن دوران نسبت به دو شاخصه‌ی فوق از اهمیت کمتری برخوردار است.

قبل از تعریف و معرفی مصادیقِ سنخ‌ها، باید اذعان داشت که به دلیل مشکلاتی نظیر فقدان اطلاعات جامع درباره‌ی صحابه و یا احیاناً کاستی در بررسی و مطالعه، دسته‌بندی‌های صورت گرفته شده از صحابه تا حد ممکن نشانگر نزدیک‌ترین وضعیت به فرد و نه قطعی‌ترین وضعیت وی بوده است. نکته‌ی دیگر آن که در رفتارشناسی اصحاب، آنچه حائز اهمیت است، نوع همراهی و نه مدت آن است. با این بیان، غزواتی مورد بررسی قرار می‌گیرد که فرد به صورت بالقوه امکان شرکت در آن را یافته بود. در ادامه به تعریف و معرفی مصادیق این سنخ‌ها پرداخته می‌شود.

۱) همراه کامل: به فردی اطلاق می‌شود که به‌طور کامل از فرمان‌های پیامبر صلی‌الله علیه اطاعت کرده و در جنگ‌هایی که امکان حضور در آن‌ها برایش فراهم شده، مشارکت فعالی انجام داده باشد. ممکن است عواملی چون اعزام به مأموریت از جانب رسول خدا صلی‌الله علیه، فقر مالی و نیافتن ساز و برگ نظامی و سرپرستی از خانواده و...، مانع حضور او در میدان جنگ شده باشد، اما این غیبت به معنای بی‌اعتنایی یا شانه خالی کردن از تکلیف جهاد تلقی نمی‌شود و در یک جمع‌بندی کلّی باید گفت که حضور همراه کامل در جنگ‌ها در اکثر موارد، حضور فعالی بوده و به ندرت رفتاری همراه با انفعال یا سستی از وی گزارش شده است. با توجه به شاخصه‌های تعیین شده، چنین به نظر می‌رسد که ۳۴ نفر از جامعه‌ی آماری مورد بررسی، در زمره‌ی همراهان کامل قرار می‌گیرند که نام‌های آنان به این قرار است: ابودجانهٔ، انس بن نضر بن ضمضم،[۱] حارث بن صمهٔ، حباب بن منذر، حمزهٔ بن

۱. در بیعت انصار با رسول خدا صلی‌الله علیه آنان متعهد به دفاع از پیامبر بودند تا در صورت حمله‌ی دشمنان به مدینه از ایشان دفاع کنند و همراهی آنان در جهاد ابتدایی الزامی نبود؛ (ابن‌هشام، (بی‌تا)، *السیرة النبوة*، تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلبی، بیروت: دارالمعرفه، ص۴۴۲)؛ انس و چند تن دیگر از انصار به این دلیل در بدر حضور نیافتند؛ (ابن عبدالبر، (۱۴۱۲)، *الاستیعاب فی معرفة الأصحاب*، ج۱، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت: دارالجیل، ص۱۰۸؛ ذهبی، (۱۴۱۳)؛ *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام*، ج۲، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتاب العربی، ص۱۸۴) که این مسئله به عنوان عدم همراهی در نظر گرفته نشده است.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

عبدالمطلب، خارجهٔ بن زید خبیب بن عدی، خراش بن صمهٔ، زبیر بن عوام، زید بن حارثه، زید بن دَثِنهٔ، سعد بن ربیع، سعد بن معاذ، سلمهٔ بن اکوع، سهل بن حنیف، عاصم بن ثابت، عباد بن بشر، عباس بن عبدالمطلب، عباس‌بن عبادهٔ، عبدالرحمن‌بن عوف، عبدالله بن رواحه، عبدالله‌بن جبیر، عبدالله‌بن طارق، عبدالله‌بن عمرو بن‌حرام، عبیدهٔ بن حارث، علی بن ابی طالب علیه‌السلام، عمّار بن یاسر، مرثدبن ابی مرثد، محمدبن مسلمه، مخیریق، مصعب بن عمیر، معتب بن عبید، منذر بن عمرو، نوفل بن حارث.

۲) همراه حداکثری: به فردی گفته می‌شود که در برابر اوامر و دستورهای صریح و غیرصریح آن حضرت، فرمان‌بردار بوده و در صحنه‌های جنگی متعددی حضور یافته و نقش مؤثری ایفا کرده است، اما ضمن حضور و انجام وظایف متعدد در برخی موارد نه تنها مشارکت مؤثر و رشادت و دلاوری از او گزارش نشده، بلکه قراینی مبنی بر سستی، فرار و یا غیبت وی از صحنه‌های جنگی وجود داشته است. بنابراین وجه تمایز عمده میان همراه کامل و حداکثری عمدتاً مربوط به میزان مشارکت آن دو در معرکه‌ی جنگ‌ها است.[۱] از مجموعه ۱۲۴ صحابی مورد بررسی در تحقیق حاضر، چنین به نظر می‌رسد که ۶۱ نفر در گونه‌ی دوم یا همراه حداکثری قرار بگیرند که نام آن‌ها بدین قرار است: ابوایوب انصاری، ابوبردهٔبن نیار، ابوبکربن ابی‌قحافهٔ، ابوذرغفاری،[۲] ابوسعید خدری، ابومرثد بن کناز،

---

۱. درباره‌ی دو تن از اعضای این سنخ، یعنی عبدالله بن جحش و اسامهٔ بن زید گفتنی است که به سبب بروز پاره‌ای رفتارهای خودسرانه از آنان که در جای خود به آن اشاره خواهد شد، نمی‌توان رفتار آن دو صحابی را منطبق با شاخصه‌های همراه کامل دانست. ضمن آن‌که به سبب اطاعت‌پذیری و فرمانبری در سایر صحنه‌ها، نمی‌توان آنان را از مصادیق نیمه همراه و یا سایر سنخ‌ها نیز تلقی کرد. بنابراین از آنان در زمره‌ی همراهان حداکثری نام برده شده است.

۲. بر پایه‌ی روایات موثقی، ابوذر از جمله افراد مخلص و راست کردار رسول خدا صلی‌الله علیه شناخته شده و همواره مورد تایید آن حضرت قرار گرفته است؛ (ابن‌حجرعسقلانی، (۱۴۱۵)، *الإصابهٔ فی تمییز الصحابه*، ج۷، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی‌محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیهٔ، ص۱۰۸)؛ بررسی رفتار نظامی ابوذر از مدت زمان حضور او در مدینه، به جز چند مورد نشان‌دهنده‌ی حضور برجسته و فعال او در صحنه‌های نظامی عصر رسول خدا صلی‌الله علیه نیست. بر اساس گزارش منابع، وی تنها در سه غزوه‌ی فتح مکه، حنین، تبوک و سریه‌ی کرز بن‌جابر حاضر شد؛ (البلاذری، (۱۴۱۷)، *انساب‌الأشراف*، ج۱۱، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دارالفکر، ص۱۵؛ واقدی، (۱۴۰۹)، *المغازی*، ج۳، تحقیق مارسدن جونز، بیروت: اعلمی، ص۸۹۶؛ ابن‌سعد، (۱۴۱۰)، *الطبقات الکبری*، ج۲، تحقیق محمدعبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلم، ص۱۲۵؛ المقدسی، (بی‌تا)، *البدء و التاریخ*، ج۵، بورسعید: مکتبهٔ الثقافهٔ الدینیهٔ،

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

ابوموسی اشعری، ابوعبیدهٔبن جراح، ابوعبس‌بن جبر، ابوهیثم‌بن تیهان، ارقم‌بن ابی‌ارقم، اسامهٔبن زید،[۱] اسماءبن حارثهٔ، اسیدبن حضیر، انس‌بن‌مالک، بدیل‌بن ورقاء، بریده‌بن حصیب، بشیربن سعد، بلال‌بن حارث، بلال‌بن رباح، ثابت بن اقرم، جابربن عبدالله، جابر(جبر) بن‌عتیک، جبار بن صخر، حارثهٔ بن نعمان، حرام بن‌ملحان، حذیفهٔ بن‌یمان، خالدبن ابی‌بکیر، خباب‌بن ارت، خزیمهٔبن‌ثابت، خوات‌بن جبیر، زیادبن لبید، زیدبن‌ثابت، سالم مولی ابوحذیفهٔ، سائب‌بن عثمان، سعدبن عبید، سعید بن‌زید، سعدبن ابی وقاص، سعدبن زید اشهلی، سلمان فارسی، سلمهٔبن اسلم، سلیط‌بن قیس، شجاع‌بن وهب، صهیب بن سنان، طلحهٔبن عبیدالله، عبدالله‌بن مسعود، عبدالله‌بن جحش،[۲] عبدالله‌بن عبدالله‌بن ابی، عبدالله‌بن عمر، عکاشهٔبن محصن، عبادهٔبن صامت، عتبهٔبن غزوان، عمارهٔبن حزم، عویم بن ساعدهٔ، فروهٔبن عمرو، قتادهٔبن نعمان، قطبهٔبن عامر، قیس بن سکن، معاذ بن جبل، مقدادبن عمرو، نعیم‌بن مسعود.

۳) نیمه همراه: به فردی اطلاق می‌شود که در محور مسئولیت‌پذیری و فرمان‌بری از رسول خدا صلی‌الله علیه، در مقایسه با همراه کامل و حداکثری، از تواضع و تسلیم کمتری برخوردار

ص۹۵؛ المغازی، ج۲، ص۶۳۷) با توجه به این‌که رفتار نظامی و مشارکت فرد در جنگ یکی از شاخصه‌های مهم در این تحقیق در نظر گرفته شده است، بر این اساس وی در زمره‌ی همراهان حداکثری قرار گرفته است. پیشتر مطرح شد که هدف از انجام این تحقیق، بررسی چگونگی مشارکت فرد در غزوات است. این توضیح همچنین درباره‌ی تنی چند از اصحاب با فضیلت پیامبر صلی‌الله علیه از جمله: بلال، سلمان فارسی، مقداد نیز صدق می‌کند که از تکرار آن خودداری می‌شود.

۱. درباره‌ی مشارکت نظامی اسامه باید گفت که وی با وجود صغر سن، پس از آنکه اجازه‌ی حضور در فعالیت‌های نظامی یافت، به خوبی در عرصه‌های جنگی مشارکت کرد، علت قرار گرفتن او در سنخ همراه حداکثری، به عملکرد او در سریه‌ی بشیر بن سعد به فدک مربوط است که او در آن سریه برخلاف نظر فرمانده‌ی خود در کشتن نهیک بن مرداس، یکی از مشرکان، به تعقیب او رفت و با وجود گفتن شهادتین وی را به قتل رساند؛ این کار سبب ملامت از سوی رسول خدا صلی‌الله علیه و پشیمانی وی شد؛ (المغازی، ج۲، ص۷۲۴؛ السیرةالنبویة، ج۲، ص۶۲۲؛ الاستیعاب، ج۳، ص۱۳۸۶) با وجود این مسئله نمی‌توان او را از همراهان کامل که همواره مطیع و فرمانبر رسول خدایند، قرار داد.

۲. نحوه‌ی عملکرد او در سریه‌ی نخله که برخلاف دستور رسول خدا صلی‌الله علیه صورت گرفت و منجر به کشته شدن فردی در ماه حرام شد؛ (السیرة النبویة، ج۱، ۶۰۵؛ الطبقات الکبری، ج۴، ص۱۰۲؛ انساب الأشراف، ج۱، ص۳۳۵) سبب می‌شود نتوان وی را به‌رغم مشارکت مؤثر در صحنه‌های جنگی، از مصادیق همراه کامل قرار داد.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

بوده و در مقابل اوامر صریح و غیرصریح رسول خدا صلی‌الله علیه ایستادگی کرده و یا اعتراض‌هایی از وی ضبط شده باشد. رفتارهای خودسرانه و بدون کسب اجازه از پیامبر صلی‌الله علیه، از دیگر شاخصه‌های رفتاری نیمه همراه است. در محور رشادت و دلاوری نیز گفتنی است که گاهی همکاری‌های خوب و حتی رشادت بسیار برجسته در میدان‌های جنگی از این صحابی گزارش شده است، اما به سبب رعایت نشدن شاخصه‌ی اول، در یک برآیند کلی از مجموعه‌ی شاخصه‌های مورد بررسی، نمی‌توان عملکرد وی را متناسب با عملکرد همراه کامل و حداکثری دید.

با مطالعه‌ی رفتار مجموعه ۱۲۴ صحابی، چنین به دست آمد که شاخصه‌های رفتاری ۱۲ تن از آنان با مشخصات مطرح در این سنخ، شباهت دارد که در ادامه به معرفی آنان پرداخته می‌شود. أبوحذیفة بن عتبة،[۱] ابولبابة بن عبدالمنذر،[۲] ابوهریرة،[۳] حاطب بن ابی بلتعة،[۴] حسان بن ثابت،[۵] خالد بن ولید،[۶]

---

۱. صرف نظر از ذکر گزارش‌های مربوط به کیفیت مشارکت ابوحذیفة در جنگ‌ها، ایستادگی او در مقابل دستور پیامبر صلی‌الله علیه مبنی بر پرهیز از کشتن بنی‌هاشم در میدان بدر؛ (الطبری، (۱۳۸۷)، *تاریخ الأمم و الملوک*، ج۲، تحقیق محمد أبوالفضل ابراهیم، بیروت: دارالتراث، ص۴۵۰) سبب نیمه همراه تلقی شدن او شده است.

۲. موارد متعددی از نافرمانی و ایستادگی ابولبابة در مقابل دستورهای پیامبر صلی‌الله علیه وجود دارد که می‌توان به افشای مجازات بنی‌قریظه؛ (المغازی، ج۲، ص۵۰۷) بی‌اعتنایی به درخواست پیامبر صلی‌الله علیه در بخشیدن خرمابنی به یتیمی؛ (همان، ج۱، ص۲۸۱؛ ج۲، ص۵۰۵) و تخلف وی از حضور در تبوک اشاره کرد؛ (تاریخ الإسلام، ج۲، ص۶۵۱؛ محمدبن یوسف الصالحی الشامی، (۱۴۱۴)، *سبل الهدی و الرشاد فی سیره‌خیر العباد*، ج۵، تحقیق عادل احمد عبد الموجود و علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیه، ص۴۷۸).

۳. فعال نبودن او در غزوات و به ویژه فرار وی از میدان جنگ؛ (المغازی، ج۲، ص۷۶۵) سبب قرار گرفتن او در سنخ نیمه همراه شده است.

۴. نیمه همراه بودن حاطب بن ابی بلتعة مربوط به رفتار او در ماجرای فاش ساختن تصمیم پیامبر در فتح مکه است؛ (همان، ص۷۹۷)

۵. هیچ‌گونه سخن یا رفتاری مبنی بر نافرمانی حسان از رسول خدا صلی‌الله علیه گزارش نشده، اما به دلیل غلبه‌ی ترس بر وی که مانع حضور او در صحنه‌های جنگی می‌شد؛ (ابن قتیبة، (۱۹۹۲)، *المعارف*، تحقیق ثروت عکاشة، القاهرة: الهیئة المصریة العامة للکتاب، ص۳۱۲؛ المقریزی، (۱۴۲۰)، *إمتاع الأسماع*، ج۶، تحقیق محمد عبدالحمید النمیسی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ص۱۷۳) نمی‌توان او را از مصادیق همراه کامل و حتی حداکثری قرار داد.

۶. روحیه‌ی نظامی و جنگاوری خالدبن ولید سبب واگذاری مسئولیت های نظامی بسیاری به وی در مدت زمان حضور در کنار رسول خدا صلی‌الله علیه شد، اما اقدام او در جریان بنی‌جذیمة، که به قتل عام اهالی

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

سعدبن عبادهٔ،[۱] عبدالله بن ابی‌حدرد اسلمی،[۲] عثمان بن عفان،[۳] عمر بن خطاب،[۴] عمـرو بـن امیهٔ ضمری،[۵] عمرو بن‌عاص.[۶]

مسلمانان آن قبیله منجر و سبب ابراز انزجار رسول خدا صلی‌الله علیه شد؛ (*تاریخ الأمم و الملوک*، ج۳، ص۶۶؛ *تاریخ الإسلام*، ج۲، صص۵۶۸ ـ۵۶۷) نشانه‌ی روشنی بر عدم پای بندی او به اجرای فرامین پیامبر صلی‌الله علیه است و در نتیجه با مبنا قرار دادن چنین رفتاری او سنخیت بیشتری با نیمه همراه خواهد داشت.

۱. ضمن این‌که موارد متعددی از همکاری سعد در غزوات گزارش شده است، به سبب بروز رفتارهـایی از جمله ابراز نارضایتی از نحوه‌ی تقسیم غنایم حنین وتردید در درستی رفتار پیامبر صلی‌الله علیه در آنجا؛ (*تاریخ الأمم و الملوک*، ج۳، ص۹۳؛ *إمتاع الأسماع*، ج۲، ص۳۴) نمی‌توان وی را از مصادیق دو سنخ اول به شمار آورد.

۲. همکاری عبدالله بن ابی‌حدرد با خالد در کشتن اسیران جذیمـهٔ؛ (*الطبقـات الکبـری*، ج۲، ص۱۱۲؛ ابـن حبیب، (بی‌تا)، *المحبر*، تحقیق ایلزه لیختن شتیتر، بیـروت: دارالآفـاق الجدیـدهٔ، ص۲۱۵؛ *تـاریخ الأمـم و الملوک*، ج۳ ،ص۶۸) و بی‌اعتنایی به دستور فرمانده در غطفان، سبب نیمه همراه خواندن او شده است.

۳. حضور عثمان در غزوات با رشادت و دلاوری چندانی همراه نبود، نمونه‌هایی از سستی و یا فـرار او از میدان‌های جنگی چون احد گزارش شده است؛ (*المغـازی*، ج۱، ص۲۷۹؛ تـاریخ الأمـم و الملـوک ، ج۲، ص۵۲۲؛ ابن‌سید الناس، (۱۴۱۴)، *عیون الأثر فی‌فنون المغازی و الشمائل و السیر*، ج۲، تعلیق ابراهیم محمد رمضان، بیروت: دارالقلم، ص۳۵)؛ همچنین مواردی چون اصرار در شفاعت عبدالله بن سعدبن ابی‌سرح کـه پیامبر صلی‌الله علیه دستور کشته شدن او را صادر کرده بود؛ (*المغازی*، ج۲، ص۸۵۵) و بر زبان آوردن سـخنانی در حنین که نشان از عدم تواضع و فروتنی او در برابر اقدام پیامبر صلی‌الله علیه در تقسیم غنایم آن میـدان دارد؛ (همان، ۶۹۶؛ *انساب ألاشراف*، ج۹، ص۳۸۷؛ *إمتاع ألاسماع*، ج۹، ص۲۸۳)؛ با این وصـف شاخصـه‌هـای رفتاری عثمان با نیمه همراه سنخیت بیشتری دارد.

۴. برخی از شاخصه‌های رفتاری نیمه همراه از جمله فـرار از میـدان جنـگ از جملـه در احـد و حنـین؛ (*المغازی*، ج۱، صص۲۹۵و ۲۳۷؛ ج۲، ص۶۰۹؛ *أنساب الأشراف*، ج۱۰، ص۳۰۰؛ *المغازی*، ج۳، ص۹۰۴) و نیز پاره‌ای گزارش‌ها در عدم تبعیت وی از دستورهای رسول خدا صلی‌الله علیه نظیر: سـرباز زدن از دسـتور پیامبر صلی‌الله علیه در جریان رفتن نزد قریش در حدیبیه؛ (همان، ج۲، ص۶۰۰ ؛ *تاریخ الأمم و الملـوک*، ج۲، ص۶۳۱)؛ اعتراض به پیمان صلح حدیبیه؛ (*المغازی*، ج۲، ص۶۰۷)، درخواست از پسر سهیل‌بن عمـرو در کشتن پدرش، بدون کسب اجازه از آن حضرت؛ (همان، ص۶۰۹) سبب قرار گرفتن عمربن خطاب در سنخ نیمه همراه شده است.

۵. عمرو بن امیهٔ در بسیاری از جنگ‌ها حضور مؤثری از خود به نمایش گذاشت، اما رفتار خودسرانه‌ی او در قتل دو فرد بنی‌عامری که پیامدهای ناخوشی به بار آورد و مقدمه‌ای برای جنگ بنی‌نضیر شد؛ (همـان، ج۱، ص۳۵۱؛ *السیرهٔ النبویهٔ*، ج۲، ص۱۸۶،۲؛ ابن‌کثیر، (۱۴۰۷)، *البدایهٔو النهایهٔ*، ج۴، بیـروت، دارالفکـر، ص۷۴)، سبب شده تا وی از مصادیق نیمه همراه به شمار رود.

۶. به سبب وجود گزارش‌هایی مبنی بر انجام کارشکنی از جمله در ذات السلاسل علیه علی علیه‌السلام؛ (قطب راوندی، (۱۴۰۹)، *الخرائج و الجرائح*، ج۱، قم، مدرسه امام مهدی، ص۱۶۷؛ شیخ حسـن دیلمـی، (۱۴۱۲)،

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

۴) همراه حداقلی: این فرد در پایین‌ترین نقطه از محور همراهی با رسول خدا صلی‌الله علیه قرار دارد. جنبه‌های انفعالی یا غیر مؤثر رفتار او در غزوات، بر جنبه‌های مؤثر و فعال آن غالب است. همراه حداقلی به جز مواردی که بی‌تأثیر از روحیه‌ی جنگاوری و عصبیت قبیله‌ای وی نیست، رشادت و حمیتی در معرکه ایفا نمی‌کند. گاهی به سبب شهرت یا مقبولیت، مسئولیت‌هایی از جانب رسول خدا صلی‌الله علیه برعهده‌ی او گذاشته و یا با دادن وام همکاری‌هایی از او گزارش شده است، اما در مجموع نمی‌توان همکاری او را همکاری مستمر و پیوسته دانست و یا رشادت و حمیت چندانی از او مشاهده کرد. ابوسفیان‌بن صخر، اقرع‌بن‌حابس، حویطب‌بن عبدالعزی، سهیل‌بن عمرو، صفوان‌بن امیهٔ، عباس بن مرداس، عبدالله‌بن ابی‌ربیعهٔ، عیینهٔ‌بن حصن، قزمان‌بن حارث و معاویهٔ‌بن ابوسفیان در شمار همراهان حداقلی در این تحقیق قرار گرفته‌اند.

۵) غیرهمراه: غیرهمراه به شخصی اطلاق می‌شود که به بهانه‌های مختلف از حضور در میدان جنگ شانه خالی کرده باشد و به‌رغم آن‌که در برخی موارد گزارش‌هایی از حضور او در غزوات وجود دارد، اما عمده‌ی مشارکت غیرهمراه، به حضور فیزیکی او در میدان جنگ خلاصه می‌شود و نه تنها این فرد هیچ اقدام مؤثری انجام نداده، بلکه مواردی از کارشکنی و نافرمانی وی از دستورهای رسول خدا صلی‌الله علیه، شایعه‌افکنی و تضعیف روحیه‌ی مجاهدان ضبط شده است. از دیگر مختصات رفتاری غیرهمراه، امتناع از پرداخت زکات و صدقه و یا کمک به تجهیز سپاه با وجود تمکن مالی، بازداشتن انفاق کنندگان از انفاق و به سخره گرفتن آنان است. از میان صحابه‌ی مورد بررسی، ویژگی ۷ صحابی بر شاخصه‌های فوق منطبق شده است که اسامی آنان به این شرح می‌باشد: اوس‌بن قیظی، ثعلبهٔ بن حاطب، جدبن قیس، زیدبن لصیت، عبدالله بن‌ابی، عبدالله‌بن نبتل، معتب بن قشیر.

جدول و نموداری که در ادامه خواهد آمد، نشانگر فراوانی اصحاب در هر یک از سنخ‌های پنج‌گانه‌ی مورد بررسی است.

إرشاد القلوب إلی الصواب، ج۲، قم: شریف رضی، ص۲۴۷)؛ نام او نیز در ردیف نیمه همراهان قرار گرفته است.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

جدول شماره ۱ـ فراوانی اصحاب در هریک از گونه‌های مورد بررسی

سنخ	تعداد	درصد
همراه کامل	۳۴	۲۷.۴
همراه حداکثری	۶۱	۴۹.۲
نیمه همراه	۱۲	۹.۷
همراه حداقلی	۱۰	۸
غیرهمراه	۷	۵.۷
مجموع	۱۲۴	۱۰۰

بررسی وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص حاضر در غزوات

تحقیق در امور مالی اصحاب به دلیل فقدان منابع مستقل در این باب، امری مشکل است و با مطالعه‌ی آثار متعدد، صرفاً می‌توان به کلیتی از وضعیت عمومی و سطح زندگی اصحاب و در اکثر موارد از طریق اطلاعات غیرمستقیم به وضعیت اقتصادی آنان پی برد. با توجه به شرایط زمانی دوران مورد بررسی، از طریق شاخصه‌هایی چون ثروت، دارایی‌های منقول و غیرمنقول، نوع اشتغال و مواردی نظیر: میزان صدقات و کمک‌های مالی اصحاب تا حدودی به وضعیت اقتصادی آنان پی برد. افزون بر این موارد، به سبب وابستگی و تأثیر متقابل پایگاه اقتصادی و اجتماعی افراد به یکدیگر، نسب و موقعیت فرد در قبیله نیز تا حدود زیادی در درک جایگاه اقتصادی آنان مؤثر است. نکته‌ی لازم به ذکر آن‌که در این پژوهش، وضعیت اقتصادی اصحاب در دوران قبل از بعثت رسول خدا صلی‌الله علیه به رسالت مبنای بررسی و مطالعه قرار گرفته است. بر اساس تقسیم‌بندی کلی، می‌توان اصحاب را از نظر اقتصادی در یکی از سه دسته‌ی: پایگاه بالای اقتصادی، پایگاه متوسط اقتصادی و پایگاه پایین اقتصادی قرار داد.

۱) اصحاب با پایگاه بالای اقتصادی:

حضور فرد در رده‌های بالای اجتماعی مانند زعامت و ریاست قبیله، اشتغال به مشاغلی مانند تجارت یا کشاورزی در سطح کلان که تجارت عمدتاً شغل متمولان مکه و بخصوص بزرگان قریش بود و کشاورزی هم در میان بزرگان انصار رواج داشت. نیز دارایی‌هایی چون املاک، زمین، چارپا، به ویژه اسب در سطح وسیع؛ کمک‌های مالی اصحاب به

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

صورت وام برای تهیه‌ی ابراز و آلات جنگی یا تأمین نیروی انسانی از جمله اموری است که می‌تواند به عنوان شاخصه‌های توانمندی اقتصادی و بالابودن پایگاه بالای اقتصادی اصحاب در نظر گرفته شود. با توجه به موارد گفته شده افرادی که در ادامه به نام آن‌ها اشاره می‌شود، در زمره‌ی اصحاب با توان بالای اقتصادی قرار می‌گیرند: ابوسفیان‌بن حرب، ابولبابهٔبن عبدالمنذر، ابوهیثم‌بن تیهان، اسیدبن حضیر، اقرع‌بن‌حابس، اوس‌بن قیظی، زیادبن لبید، بدیل‌بن ورقاء، بریدهٔبن حصیب، بلال بن‌حارث، ثعلبهٔ بن حاطب،[1] جد بن قیس، حارثهٔبن نعمان، حسان بن ثابت، حویطب‌بن عبدالعزی، خارجهٔبن زید، خالدبن ولید، خزیمهٔبن ثابت، زیدبن لصیت، سعدبن ربیع، سعدبن عبادهٔ، سعدبن معاذ، سلیط بن قیس، سهیل بن عمرو، صهیب بن‌سنان،[2] عبادهٔبن صامت، عباس بن عبادهٔ، عباس‌بن عبدالمطلب، عباس بن مرداس، عبدالله‌بن ابی بن سلول، عبدالله بن ابی‌ربیعهٔ، عبدالله‌بن رواحهٔ، عبدالله‌بن عبدالله بن‌ابی، عبدالله بن نبتل، عمروبن عاص، عویم‌بن ساعدهٔ، عیینهٔبن حصن، صفوان‌بن امیه، فروهٔبن عمرو، مخیریق، مصعب بن عمیر،[3] معاویهٔ بن ابوسفیان، منذربن عمرو، نعیم‌بن مسعود، نوفل بن حارث.

---

۱. او از کسانی بود که با وجود دارایی و ثروت، از رسول خدا صلی‌الله علیه درخواست مال کرد. پیامبر صلی‌الله علیه به او مالی بخشید اما با درخواست دوباره‌ی وی، بر او خشم گرفت، و این می‌تواند نشانه‌ای بر بی‌نیازی و حتی برخورداری او از توان مالی بالا باشد، چنانچه برخی از مورخان نیز اشاره کرده‌اند که ثعلبهٔ با وجود ثروت، از دادن زکات به کارگزاران خودداری کرد؛ (کمال‌الدین دمیری، (۱۴۲۴)، *حیاهٔ الحیوان الکبری*، ج۱، بیروت: دارالکتب العلمیهٔ، ص۲۱۷).

۲. پدر یا عموی صهیب از طرف خسروپرویز، فرماندار ابلّهٔ بود که در اثر حمله‌ی رومی‌ها به آن ناحیه اسیر شد؛ (*الطبقات الکبری*، ج۳، ص۱۷۰؛ ابن الأثیر، (۱۴۰۹)، *أسدالغابهٔ فی معرفهٔ الصحابهٔ*، ج۲، بیروت: دارالفکر، ص۴۱۸)؛ برخی معتقدند صهیب در حالی که مال بسیاری با خود همراه داشت به مکه فرار کرد؛ (الاستیعاب، ج۲، ص۷۲۸) و به همین سبب هنگام مهاجرت به مدینه، قریش اموال او را به تصاحب در آوردند. بنا بر چنین شواهدی صهیب از پایگاه اقتصادی بالایی برخوردار بود.

۳. او قبل از پذیرش اسلام در خانواده‌ای اشرافی از قبیله‌ی قریش می‌زیست؛ اما با مسلمان شدنش از حمایت خانواده‌ی خود محروم شد و روزگار در تنگدستی گذراند؛ (*الطبقات الکبری*، ج۳، ص۸۶)؛ با ملاک قرار دادن زمان مسلمانی وی، می‌بایست او را از اقشار بالا محسوب کرد.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

۲) اصحاب با وضعیت متوسط اقتصادی:

افرادی در این دسته قرار گرفته‌اند که با توجه به ساختار اجتماعی حجاز از موقعیت‌های سیاسی، مدیریتی و قبیله‌ای برخوردار نبودند. این افراد با توجه به شرایط زندگی دوره‌ی مورد بررسی، در حد امکان از عهده‌ی تهیه‌ی معاش خود و خانواده‌اشان برآمدند؛ شواهدی چون داشتن وسیله‌ی حمل و نقل مانند اسب و شتر و در برخی موارد توان کمک مالی مختصر به دیگران یا تأمین لوازم و آلات جنگی تعداد معدودی از رزمندگان، انجام معاملات کوچک و نه چندان سود آور در سطح تجارت داخلی، می‌تواند به منزله‌ی برخورداری فرد از متوسط درآمد اقتصادی باشد. در مواردی که اطلاعات مستقیم یا غیرمستقیمی از وضعیت اقتصادی فرد به دست نیامد، نفس حضور فرد در میدان‌های کارزار که مستلزم تأمین لوازم جنگی مانند شمشیر، زره، تیر و کمان، اسب و شتر، و یا حتی لباس رزم توسط خود او بود، به منزله‌ی برخورداری نسبی او از امکانات اقتصادی تلقی شده است. ابوبرده بن نیار، ابوبکربن ابی‌قحافه،[۱] ابوحذیفهٔ بن عتبهٔ، ابوعبیدهٔبن جراح، ارقم‌بن ابی ارقم، اسامهٔبن زید، بشیر بن سعد، جابر(جبر) بن عتیک، حاطب‌بن ابی بلتعهٔ، حباب‌بن منذر، حذیفهٔ بن یمان، حمزهٔبن عبدالمطلب، خراش‌بن صمهٔ، زبیربن عوام، زید بن حارثه، زید بن ثابت، سعد بن ابی وقاص، سعید بن زید، سلمهٔ بن اسلم، طلحهٔ بن عبیدالله، عاصم‌بن ثابت، عباد بن بشر، عبدالرحمن بن‌عوف، عبدالله بن جحش، عبدالله بن عمر، عبیدهٔ بن

---

۱. درباره‌ی وضعیت مالی ابوبکر اغراق‌هایی در منابع صورت گرفته است. با بررسی متون چنین به دست می‌آید که او به پارچه‌فروشی در مکه اهتمام داشت؛ (المعارف، ص۵۷۵) و همه‌ی منابع به تاجر بودن وی اذعان دارند؛ (از جمله تاریخ الأمم و الملوک، ج۲، ص۳۱۷؛ ابن‌الاثیر، (۱۹۶۵)، *الکامل فی‌التاریخ*، ج۲، بیروت: دارصادر، داربیروت، ص۵۹؛ تاریخ الإسلام، ج۱، ص۱۳۸)؛ با توجه به این‌که اعضای قبایل بر اساس موقعیت عشیره و طایفه‌ی خود در قبیله، اقدام به تجارت می‌کردند و بنی‌تیم از نسب چندان بالایی در روابط قبیله‌ای برخوردار نبود، بنابراین نمی‌توانست در تجارت نقش چندان پر رنگی ایفا کند؛ (فاطمه اروجلو، «بررسی سیاست راهبردی تسویه‌ی حضرت محمد صلی‌الله علیه»، به راهنمایی دکتر علیمحمد ولوی، پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشکده‌ی ادبیات، زبان‌ها و تاریخ، دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۶، ص۷۹)؛ ضمن آن‌که اسناد دیگری بر تنگی معیشت او در مدینه حکایت دارد که از آن جمله بیهقی بر گرسنگی و خروج او و عمربن خطاب از منزل و رفتن نزد ابوهیثم بن تیهان برای رفع گرسنگی خود گزارش می‌دهد؛ (احمد بن حسین بیهقی، (۱۴۰۵)، *دلائل النبوهٔ و معرفهٔ احوال صاحب الشریعهٔ*، ج۱، تحقیق عبدالمعطی قلعجی، بیروت: دارالکتب العلمیهٔ، ص۳۶۰).

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

حارث، عتبهٔ بن غزوان، عثمان بن عفان،[۱] علی بن‌ابی طالب علیه‌السلام، عکاشهٔ بن محصن، عمارهٔ بن حزم، عمر بن خطاب،[۲] عمرو بن امیهٔ ضمری، قتادهٔ بن نعمان، محمد بن مسلمه، معاذ بن جبل، معتب بن قشیر، مقداد بن اسود، انس بن نضر، جبار بن صخر، حرام بن ملحان، خالد بن بکیر، خبیب بن عدی، خوات بن جبیر، زید بن دثنهٔ، سائب بن عثمان، سعد بن عبید، سلمهٔ بن اکوع، شجاع بن وهب، عبدالله بن جبیر، عبدالله بن طارق، قزمان بن حارث، قطبهٔ بن عامر، قیس بن سکن، معتب بن عبید در عداد اصحابی هستند که بنابر قراین و شواهد می‌توان آن‌ها را در این گروه اقتصادی قرار داد.

۳) اصحاب با پایگاه پایین اقتصادی:

این افراد از پایین‌ترین سطح درآمد برخوردار بودند و به سختی توان امرار معاش و حضور در صحنه‌های جنگی و تهیه‌ی لوازم مربوط به آن را داشتند و از این رو در مواقعی از غنایم و صدقات، اموالی برای آنان منظور می‌شد. اهل صفه،[۳] برخی از افرادی که به حلف افراد ثروتمند در می‌آمدند، بردگان و برخی از موالی که به دلیل نداشتن پایگاه بالای اجتماعی توان انجام فعالیت اقتصادی نداشتند. همچنین وجود روایت یا روایاتی از خود صحابی درباره‌ی فقر و ناداری‌اش و یا نزول آیه در این خصوص، همگی در یافتن مصادیق این قشر مورد توجه قرار گرفته است. فهرست نام آنان بدین شرح می‌باشد: ابوایوب انصاری، ابودجانهٔ، ابوذر غفاری، ابوسعید خدری، ابوعبس بن جبر، ابومرثد بن کناز، ابوموسی اشعری، ابوهریرهٔ، اسماء بن حارثهٔ، انس بن مالک، بلال بن رباح، ثابت بن اقرم،

---

۱. درباره‌ی ثروت و دارایی عثمان نیز اغراق‌های بسیاری صورت گرفته است که از آن جمله می‌توان به کمک ده هزار دیناری او در تجهیز سپاه اشاره کرد؛ (الحیاهٔ الحیوان، ج۱، ص۸۲)؛ تاریخ‌نگاران شغل او را در جاهلیت پارچه فروشی ذکر کرده‌اند؛ (همان، ص۲۷۸)؛ و برخی از اشتغال او به تجارت نیز سخن گفته‌اند؛ (الطبقات الکبری، ج۳، ص۴۴؛ سبل الهدی، ج۱۱، ص۱۳۹)؛ اما درباره‌ی نوع کالاهای مورد معامله‌ی او یا سفرش با کاروان‌های تجاری به نقاط مختلف هیچ گزارشی موجود نیست. ضمن آن‌که نام او در ردیف بازرگانان بزرگ قریش نیز برده نشده است.

۲. عمربن خطاب در دوران جاهلی به خرید و فروش اشتغال داشت؛ (حیاهٔ الحیوان، ج۱، ص۲۷۸) و خود نقش مستقلی در تجارت نداشت. بنابر روایت بیهقی که در بالا به آن اشاره شد، نمی‌توان او را از اصحاب دارای وضعیت اقتصادی بالا نام برد.

۳. برای دیدن اسامی آنان نک: (الطبقات‌الکبری، ج۱،ص۱۹۶؛ هجویری، (۱۳۸۷ش)، *کشف المحجوب*، تصحیح محمود عابدی، تهران: سروش، صص۱۲۱ـ۱۲۰).

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

جابر بن عبدالله، حارث بن صمهٔ، خباب بن ارّت، سالم مولی ابوحذیفهٔ، سعدبن زید اشهلی، سلمان فارسی، سهل بن حنیف، عبدالله بن ابی‌حدرد، عبدالله بن عمرو بن‌حرام، عبدالله بن مسعود، عمار بن یاسر، مرثد بن ابی مرثد.

از بررسی وضعیت اقتصادی اصحاب در هر یک از سه دسته‌ی مورد نظر چنین جدولی به دست می‌آید.

جدول شماره ۲ـ وضعیت اقتصادی اصحاب حاضر در غزوات و فراوانی آنان

وضعیت اقتصادی اصحاب	تعداد	درصد
وضعیت بالای اقتصادی	۴۵	۳۶.۳
وضعیت متوسط اقتصادی	۵۵	۴۳.۴
وضعیت پایین اقتصادی	۲۴	۱۹.۳
مجموع	۱۲۴	۱۰۰

نمودار شماره ۱ـ وضعیت اقتصادی اصحاب حاضر در غزوات و فراوانی آنان

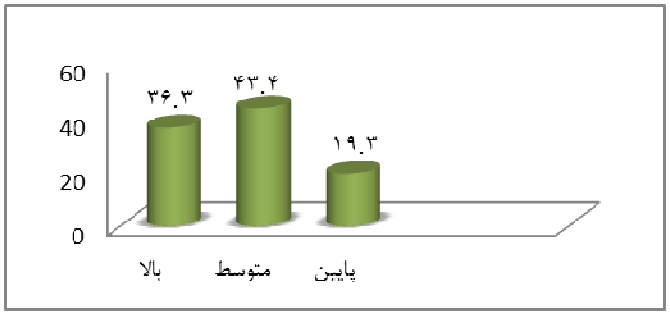

بر اساس نمودار فوق، چنین به نظر می‌رسد که اقشار متوسط اقتصادی ۴۳.۴ درصد، اقشار بالا ۳۶.۳ درصد، و سپس اقشار کم درآمد، ۱۹.۳ درصد از مجموع اصحاب شاخص در غزوات را تشکیل دادند. بنابراین از میان گروه‌های اقتصادی سه گانه‌ی حاضر در غزوات، غلبه با اقشار متوسط است.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

همبستگی‌سنجی و بررسی داده‌ها

وضعیت همراهی در هریک از سه گروه اقتصادی به شرح داده‌های منفکی در جدول زیر است.

جدول شماره ۳ـ همبستگی میزان همراهی و وضعیت اقتصادی

سنخ / وضعیت اقتصادی	همراه کامل		همراه حداکثری		نیمه همراه		همراه حداقلی		غیرهمراه		مجموع گروه‌های اقتصادی	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
وضعیت‌بالای اقتصادی	۱۰	۲۲.۲	۱۵	۳۳.۴	۵	۱۱.۱	۹	۲۰	۶	۱۳.۳	۴۵	۱۰۰
وضعیت‌متوسط اقتصادی	۱۸	۳۲.۸	۳۰	۵۴.۶	۵	۹	۱	۱.۸	۱	۱.۸	۵۵	۱۰۰
وضعیت پایین اقتصادی	۶	۲۵	۱۶	۶۶.۶	۲	۸.۴	۰	۰	۰	۰	۲۴	۱۰۰

نمودار شماره ۲ـ همبستگی میزان همراهی اصحاب و وضعیت بالای اقتصادی

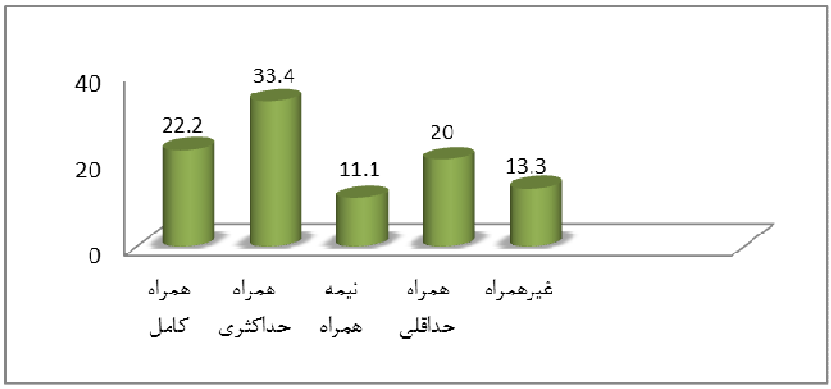

براساس داده‌های نمودار فوق، ۳۳.۴ درصد از اصحاب با وضعیت بالای اقتصادی در سنخ همراه حداکثری، ۲۲.۲ درصد از این دسته در سنخ همراه کامل، ۲۰ درصد در سنخ همراه حداقلی، ۱۳.۳ درصد در سنخ غیرهمراه و ۱۱.۱ درصد در سنخ نیمه همراه قرار دارند. بنابراین در میان اصحاب با وضعیت بالای اقتصادی غلبه با همراهان حداکثری است.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

نمودار شماره ۳ـ همبستگی میزان همراهی و وضعیت متوسط اقتصادی

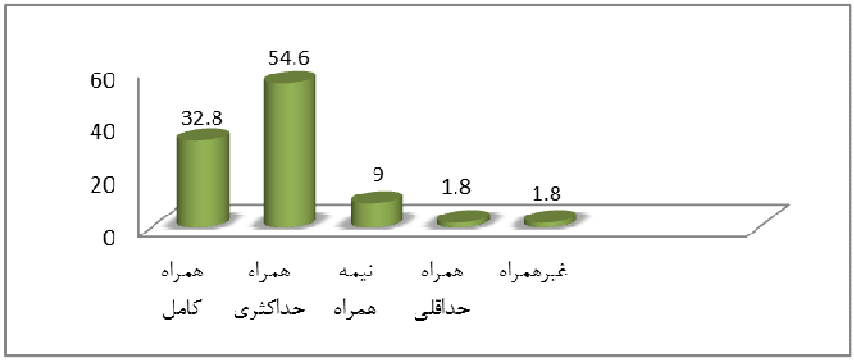

نتایج نشان می‌دهد که ۵۴.۶ درصد از اصحاب دارای وضعیت متوسط اقتصادی همراهی حداکثری داشتند، همچنین از این گروه ۳۲.۸ درصد، همراهی کامل، ۹ درصد همراهی نیمه و به میزانی یکسان یعنی حدود ۱.۸ درصد همراهی حداقلی و یا عدم همراهی داشته‌اند.

نمودار شماره ۴ـ همبستگی سنجی میزان همراهی و وضعیت پایین اقتصادی

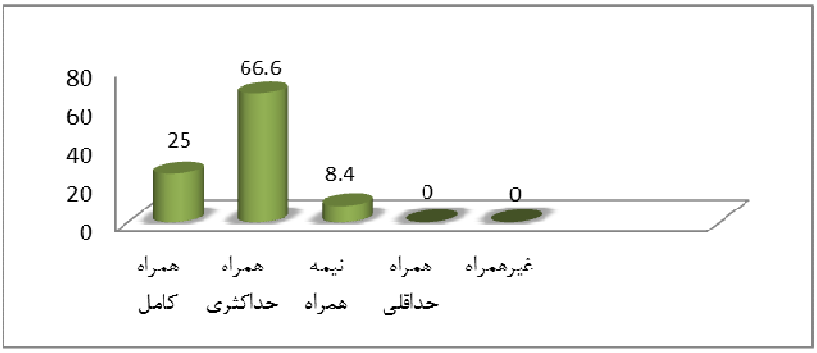

همچنین آمارها بیانگر این واقعیت است که ۶۶.۶ درصد از فراوانی اصحاب دارای وضعیت پایین اقتصادی مربوط به همراهان حداکثری و پس از آن ۲۵ درصد مربوط به همراهان کامل است و ۸.۴ درصد از این قشر از مصادیق نیمه همراه تلقی شده‌اند. هیچ درصدی از فراوانی این قشر به همراه حداقلی و غیرهمراه اختصاص نیافته است. در یک جمع‌بندی می‌توان چنین گفت که مجموع دو سنخ همراه کامل و حداکثری که به همراهی با پیامبر صلی‌الله علیه گرایش بیشتری داشتند، در میان اصحاب با وضعیت بالای اقتصادی، ۵۵.۶

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

درصد، در اقشار میانی حدود ۸۷.۴ درصد و در اقشار پایین ۹۱.۶ درصد است. بنابراین اصحاب با وضعیت پایین اقتصادی، گرایش بیشتری به همراهی با رسول خدا صلی‌الله علیه داشتند. در ادامه‌ی بحث به بررسی رابطه‌ی میان میزان همراهی افراد در غزوات و ارتباط آن با وضعیت اقتصادی اصحاب شاخص حاضر در غزوات پرداخته خواهد شد.

جدول شماره ۴ـ همبستگی سنجی وضعیت اقتصادی و میزان همراهی اصحاب در هریک از سنخ‌ها

وضعیت اقتصادی / سنخ‌ها	وضعیت‌بالای اقتصادی		وضعیت‌متوسط اقتصادی		وضعیت پایین اقتصادی		مجموع همراهان	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
همراه کامل	۱۰	۲۹.۴	۱۸	۵۳	۶	۱۷.۶	۳۴	۲۷.۴
همراه حداکثری	۱۵	۲۴.۶	۳۰	۴۹.۲	۱۶	۲۶.۲	۶۱	۴۹.۱
نیمه همراه	۵	۴۱.۷	۵	۴۱.۷	۲	۱۶.۶	۱۲	۹.۶
همراه حداقلی	۹	۹۰	۱	۱۰	۰	۰	۱۰	۸
غیرهمراه	۶	۸۵.۷	۱	۱۴.۳	۰	۰	۷	۵.۶

نمودار شماره ۵ـ همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ اول

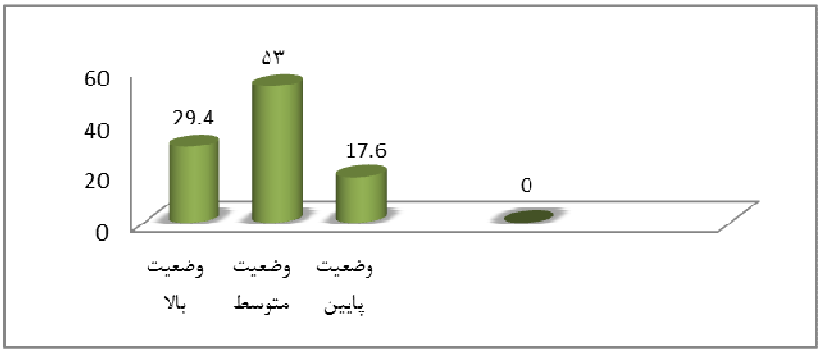

براساس نمودار فوق، ۲۹.۴ درصد از همراهان کامل از وضعیت بالای اقتصادی و ۵۳ درصد از وضعیت متوسط برخوردار و ۱۷.۶ درصد دارای وضعیت پایین اقتصادی بودند.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

نمودار شماره ۶ ـ همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ دوم

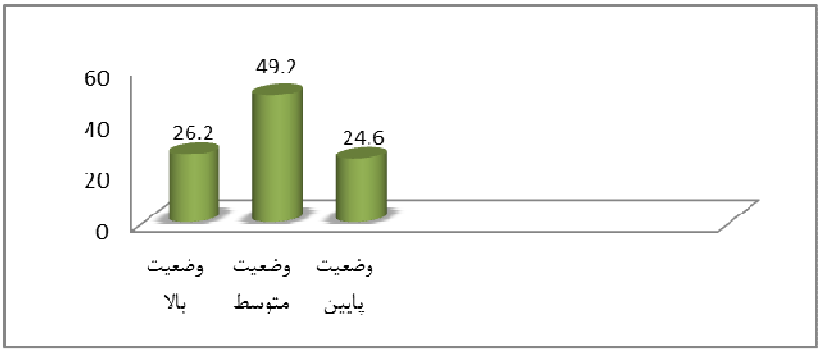

۲۶.۲ درصد از همراهان حداکثری از وضعیت بالا، ۴۹.۲ درصد از وضعیت متوسط و ۲۴.۶ درصد از وضعیت پایین درآمدی برخوردار بودند. بنابراین در این سنخ نیز غلبه با اقشار متوسط اقتصادی است.

نمودار شماره ۷ـ همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ سوم

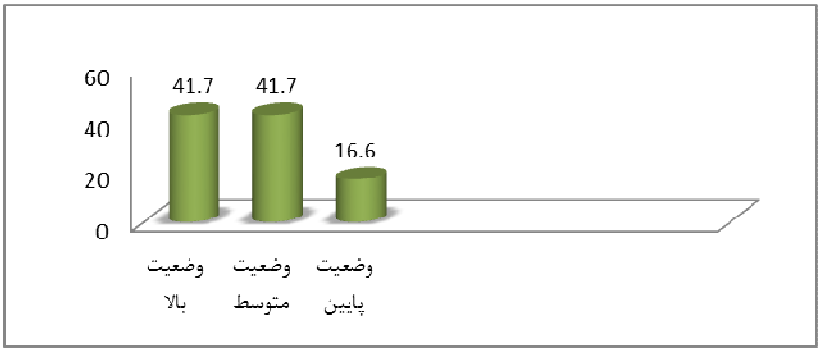

نمودار فوق نشان می‌دهد که ۴۱.۷ درصد از نیمه همراهان از وضعیت بالا و به همان میزان از وضعیت متوسط و ۱۶.۶ درصد از وضعیت پایین برخوردار بودند.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

نمودار شماره ۸ ـ همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ چهارم

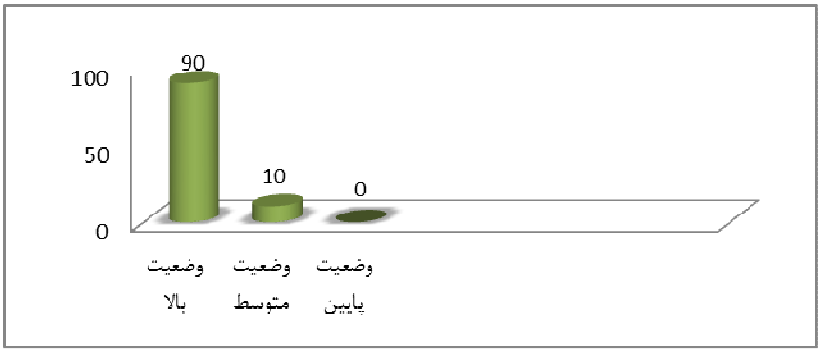

چنانچه مشاهده می‌گردد، تغییر فاحشی میان نمودار فوق و نمودارهای قبلی پدیدار است. ۹۰ درصد از همراهان حداقلی به اقشار بالای اقتصادی و تنها ۱۰درصد از آنان به اقشار متوسط مربوط است و هیچ درصدی از فراوانی به وضعیت پایین اختصاص نیافته است.

نمودار شماره ۹ـ همبستگی پایگاه اقتصادی و میزان همراهی در سنخ پنجم

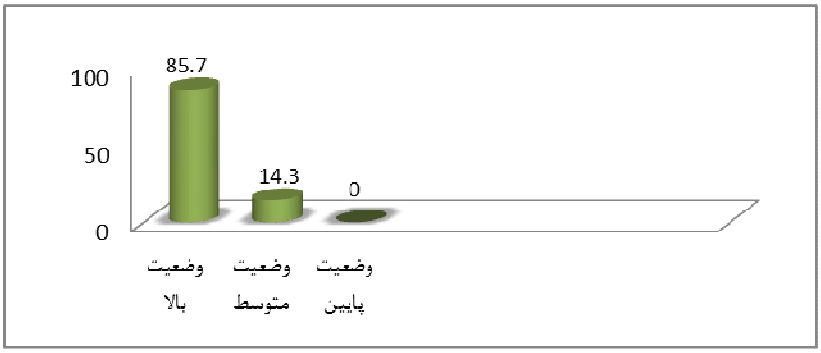

در نمودار فوق نیز روند کاهش همراهی در میان قشر بالای اقتصادی به خوبی نمایش داده شده است. ۸۵.۷ درصد از مجموع غیرهمراهان دارای وضعیت اقتصادی بالا بودند، در حالی‌که تنها ۱۴.۳درصد از آنان دارای وضعیت اقتصادی متوسط بودند و هیچ یک از اصحاب متعلق به قشر پایین اقتصادی در سنخ غیرهمراه قرار نگرفته‌اند.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

نتیجه

براساس آمارها و ارقام ذکر شده چنین به نظر می‌رسد که رابطه‌ی معناداری میان نوع یا میزان همراهی و وضعیت اقتصادی اصحاب حاضر در غزوات وجود دارد: در میان قشر بالای اقتصادی، حرکت به سمت عدم همراهی است و بسامد فراوانی در این قشر، از سنخ اول به پنجم رو به افزایش است. با توجه به بالا بودن میزان حضور قشر میانی در غزوات و قرار گرفتن بخش عمده ی بار مسئولیت جهاد بر دوش آنان، تراکم جمعیت اصحاب در سنخ‌های اول که به همراهی گرایش بیشتری دارند، در مقایسه با سنخ های آخر، بیشتر است و به عبارت دیگر بسامد فراوانی در این قشر، از سنخ‌های اول به سنخ‌های آخر رو به کاهش است. درباره‌ی قشر پایین اقتصادی چنین حاصل شد که به‌رغم محدودیت این گروه در فراهم آوردن امکانات و لوازم جنگی و حضور در جنگ، تمایل به همراهی میان آنان بیشتر از عدم همراهی است و به تسامح می‌توان گفت که بسامد فراوانی در این قشر نیز از سنخ اول به سنخ پنجم رو به کاهش است.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

فهرست منابع و مآخذ

ـ قرآن کریم

کتاب‌ها و مقالات:

ـ ابن الاثیر، عزالدین أبوالحسن علی بن‌محمد، (۱۹۶۵)، *الکامل فی‌التاریخ*، بیروت: دارصادر، داربیروت.

ـ ـــــــــــ ، (۱۴۰۹)، *أسدالغابة فی معرفة الصحابة*، بیروت: دارالفکر.

ـ ابن حبیب، ابوجعفر محمد، (بی‌تا)، *المحبر*، تحقیق ایلزه لیختن شتیتر، بیروت: دارالآفاق الجدیده.

ـ ابن‌حجر عسقلانی، احمدبن‌علی، (۱۴۱۵)، *الإصابة فی تمییز الصحابة*، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علیمحمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیه.

ـ ابن‌سعد، محمد، (۱۴۱۰)، *الطبقات الکبری*، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلم.

ـ ابن‌سیدالناس، أبوالفتح محمد، (۱۴۱۴)، *عیون‌الأثر فی‌فنون المغازی و الشمائل و السیر*، تعلیق ابراهیم محمد رمضان، بیروت: دارالقلم.

ـ ابن عبدالبر، أبوعمر یوسف بن عبدالله بن محمد، (۱۴۱۲)، *الاستیعاب فی معرفة الأصحاب*، تحقیق علیمحمد البجاوی، بیروت: دارالجیل.

ـ ابن‌قتیبه، ابومحمدعبدالله بن مسلم، (۱۹۹۲)، *المعارف*، تحقیق ثروت عکاشه، القاهره: الهیئه المصریه العامه للکتاب.

ـ ابن کثیر، اسماعیل‌بن عمر، (۱۴۰۷)، *البدایة‌و النهایة*، بیروت: دارالفکر.

ـ ابن‌هشام، ابومحمد عبدالملک، (بی‌تا)، *السیرة النبوة*، تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلبی، بیروت: دارالمعرفه.

ـ اروجلو، فاطمه، «*بررسی سیاست راهبردی تسویه‌ی حضرت محمد صلی‌الله علیه*»، به راهنمایی علیمحمد ولوی، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشکده‌ی ادبیات، زبان‌ها و تاریخ، دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۶.

ـ البلاذری، أحمدبن یحیی بن جابر، (۱۴۱۷)، *أنساب‌الأشراف (کتاب جمل)*، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دارالفکر.

ـ بیهقی، ابوبکر احمدبن حسین، (۱۴۰۵)، *دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب‌الشریعة*، تحقیق عبدالمعطی قلعجی، بیروت: دارالکتب العلمیة.

ـ دمیری، کمال‌الدین، (۱۴۲۴)، *حیاة الحیوان الکبری*، بیروت: دارالکتب العلمیة.

ـ دیلمی، شیخ حسن، (۱۴۱۲)، *إرشاد القلوب إلی الصواب*، قم: شریف رضی.

ـ ذهبی، شمس‌الدین محمدبن احمد، (۱۴۱۳)، *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتاب العربی.

ـ راوندی، قطب، (۱۴۰۹)، *الخرائج و الجرائح*، قم: مدرسه امام مهدی.

ـ الصالحی‌الشامی، محمدبن یوسف، (۱۴۱۴)، *سبل الهدی و الرشاد فی سیرة خیرالعباد*، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی‌محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیة.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]

ـ الطبری، أبوجعفر محمدبن جریر، (۱۳۸۷)، *تاریخ الأمم و الملوک*، تحقیق محمدأبوالفضل ابراهیم، بیروت: دارالتراث.
ـ گروثرز، چارلرز، (۱۳۷۸)، *جامعه‌شناسی مرتون*، ترجمه زهره کسایی، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
ـ گرث، هانس و سی. رایت میلز، (۱۳۸۰)، *منش فرد و ساختار اجتماعی (روان شناسی نهادهای اجتماعی)*، ترجمه اکبر افسری، تهران: آگه.
ـ المقدسی، مطهر بن طاهر، (بی‌تا)، *البدء و التاریخ*، بورسعید: مکتبة الثقافة الدینیة.
ـ المقریزی، تقی‌الدین أحمدبن علی، (۱۴۲۰)، *إمتاع الأسماع*، تحقیق محمد عبدالحمید النمیسی، بیروت: دارالکتب العلمیة.
ـ واقدی، محمدبن عمر، (۱۴۰۹)، *المغازی*، تحقیق مارسدن جونز، بیروت: اعلمی.
ـ وبر، ماکس، (۱۳۷۴)، *اقتصاد و جامعه*، ترجمه عباس منوچهری، مهرداد ترابی‌نژاد و مصطفی عمادزاده، تهران: مولی.
ـ هجویری، ابوالحسن علی‌بن عثمان، (۱۳۸۷)، *کشف المحجوب*، تصحیح محمود عابدی، تهران: سروش.

منابع لاتین:

-Abercrombie, S. Nicholas, S. Hill and B. S. Turner, (1994), *The penguin Dictionary of sociology*, London: third edition.

[Downloaded from chistorys.ir on 2024-04-26]